'यज्ञायज्ञा'-इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्, तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते 'यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे'-इति, तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति 'गायिरा गिरा'-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप-पूर्वक-माकार-यकारादिकगानं विधीयते 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्'-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपात् इराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोग-काले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र योनिगान-ब्राह्म-णयोः समान-बलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयो-क्तव्यम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—"न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्" इति गकार-संहित-गाने बाधकमुक्त्वा गकार-रहित-मिरा-पदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारोयकारइकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, ततः 'आयिरा'-इत्येव गातव्यम्" इति। तत्रैवोप-रितनाधिकारणे कश्चिद् विशेषश्चिन्तितः—११"इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गोत्यनुक्तितः। न गेयं गीय-मानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते। ब्राह्मणेन निहित-इराशब्दो न गातव्यः, कुतः? ऐरमिति शब्देन गीते-रनुक्तत्वात्, पाणिनीयेन 'विमुक्तादिभ्योऽण् [५,२,६१] इति सूत्रेणेराशब्दादण्-प्रत्ययोमत्वर्थीयो विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति, यदि प्रगीतेरापद-सम्बन्धः तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमा-कारो यकारइकारोरेफआकारश्चैतैः पञ्चभिवर्णैर्निष्पन्न-मायिरा-रूपं गीयमानैरा-शब्द-प्रातिपादिकं भवति, तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन 'वृद्धाच्छः [४,२,-११४]'-इति सूत्रेण छप्रत्ययान्तरे सति, आयिरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्मान्न गेयम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इतिपदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किञ्च विमुक्तादिसूत्रेणाण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वस्मात् 'मतौ छः सूक्त-साम्नोः [५,२,५९]-इति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामेत्यर्थो भवति, सामत्वं च गीति साध्यम्, यदा तु 'तस्य विकारः [४,३,१३४]'-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार इति विग्रहेयथोक्तं नानं लभ्यते, तस्माद् गातव्यम्" इति। तत्रैव ऋगक्षराणां संस्कार-कत्वं गानात्मकसाम्नो व्यवस्थाप्योक्तं यथा

यथोक्तमृगक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं छन्दोगा एकैकस्यामृचि 'वेदसाम-नामके ग्रन्थेऽधीयन्त, ऊहनामके तु ग्रन्थं एकैकं साम तृचेऽ-धीयते सोऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—"ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौ-रुषेयोऽथवाग्रिमः। वेदसाम-समानत्वाद् विधि-सार्थ-त्वतोऽन्तिमः। यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे तृचे सामै-कैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थोनित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः? अनध्यायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्या-पकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसाम-नामक-योनि-ग्रन्थ-सदृशत्वात्, इति चेत्—मैवम्, अपौरुषेयत्वं विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् —'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'-इति विधीयते। अयमर्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदसाम-नामके ग्रन्थे 'कया नश्चित्र आ भुवत्' इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्-वामदेव्य-नामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः 'कस्त्वासत्योमदानाम्' "अभी षु णः सखीनाम्" इत्यतयोः द्वितीयतृतीययो-र्गातव्यम्-इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, "वेदसाम-वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धेः। उपरितनऋग्द्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभू-तानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याये वर्जनीयाः कर्त्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकाल-व्यवधा-नादुपपन्नम्, अ-स्मरण-मूलिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथाबह्वृचानामध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादकमाश्व-लायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चममा-रण्यक मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत्। न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च। तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च न्याय-मूलत्वात् यत्र वक्ष्यमाणन्याय-विरोध-स्तदप्रमाणम्"। अत्रेदं दिग्मात्रमुदाह्रियते। "अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सि बर्हिषि" सा प्रथमा ऋक्। तस्या अक्षरविकारादिभिरेवं गानम् यथा "ओग्नाई आयाहीइ वीइ(यि) तोयाई तोयाई गृणानो ह, व्यदा तोयाई तोयाई नाइ हो ताइ इमाइ वा औ हो वा हीषि"। तत्र अग्न इत्यत्र अ द्यस्य वर्णविकारे अइत्यस्य स्थाने ओरूपो विकारः। ए ए इत्येकारस्थाने आई इति विश्लेषणम्। आया